

ศึกษาหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในลักษณะของพระพุทธรูป Study the Principles of Buddhist Philosophy as appear in the Characteristics of Buddha images

สมเจต หลวงกัน

Somjet Luangkan

วิทยาลัยสงฆ์สุพรรณบุรีศรีสุวรรณภูมิ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Suphanburi Sri Suvarnabhumi Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya
University, Thailand
E-mail: konuthai1610@gmail.com

Received: March 28, 2025; Revised: April 11, 2025; Accepted: April 18, 2025

บทคัดย่อ

บทความวิชาการฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในลักษณะของพระพุทธรูป จากการศึกษาพบว่า หลักพุทธปรัชญาเถรวาทก็คือธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีลักษณะของความเป็นจริงตามกฎธรรมชาติ ไม่ได้เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากกฎเกณฑ์ของธรรมชาติจนไม่สามารถที่จะเข้าไปสัมผัสรับรู้ได้ และจะเน้นในเรื่องของการกระทำที่เป็นปัจจุบันสามารถนำมาปฏิบัติได้จริงในชีวิตของมนุษย์ทุกคนต่างก็ต้องเผชิญความทุกข์ของชีวิตในรูปแบบต่างๆ กันจนทำให้ผู้ไม่เข้าใจในความเป็นจริงเกิดความทุกข์ได้ ถ้าหันเข้ามาศึกษาจนเข้าใจหลักพุทธปรัชญาอันเป็นกฎเกณฑ์ธรรมชาติอันแท้จริงแล้วก็จะทำให้เข้าใจชีวิตทำให้สามารถผจญภัยอันตรายและความทุกข์ต่างๆ ไปได้ และหลักพุทธปรัชญาดังกล่าวก็มีปรากฏอยู่ในลักษณะของพระพุทธรูปที่ช่างประติมากรรมได้สรรค์สร้างผสมผสานซ่อนเร้นไว้ในองค์พระพุทธรูป ได้แก่ พระเกตุมาลี มีนัยแห่งหลักพุทธปรัชญาที่แฝงอยู่อันหมายถึง ความว่างเปล่า หรือความหลุดพ้นที่หมายถึง โลกุตตรธรรม, พระเกศา มีลักษณะขมวดเป็นปม เป็นพุทธลักษณะที่เตือนสติบ่งบอกว่าปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นจะต้องเกิดขึ้นที่ตนจะต้องแก้ปัญหาตามแนวมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง, พระกรณ จะมีลักษณะยานเพื่อจะสอนว่าอย่าเป็นคนเชื่องช้าหรือหุนหันพลุกพล่าน คิดตรึงตรองปัญหาทั้งหลายให้มากๆ ตามเหตุผลอันมีบัญญัติไว้ในกาลามสูตร, พระเนตร จะมีลักษณะทอดลงต่ำเล็กน้อยเป็นลักษณะที่เตือนสติว่าให้สำรวจตัวเองอยู่เสมอโดยการควบคุมอารมณ์ของตนด้วยการให้มีสติสำรวมระวังในอายตนะ, พระองค์ลีพระหัตถ์มีลักษณะยาวเสมอกันทั้งสองนิ้วแสดงให้เห็นว่าทรงมีพระเมตตาต่อสรรพสัตว์อย่างเท่าเทียมกันไม่ว่าจะอยู่ในวรรณะใดก็ตามโดยไร้ซึ่งอคติใดๆ และพระบาทมีลักษณะเรียบตรงเสมอกันและรอยพระบาทเต็มบริบูรณ์เป็นรอยเท้าของผู้ไม่หมกมุ่นในกามคุณทางไกลจากกิเลสเครื่องร้อยรัดแล้วอย่างสิ้นเชิง

คำสำคัญ: หลักพุทธปรัชญา, ลักษณะ, พระพุทธรูป

Abstract

This academic article aims to study the principles of Buddhist philosophy as reflected in the characteristics of Buddha images. The study reveals that the principles of Buddhist philosophy are the teachings of the Buddha, which are based on the truth according to natural laws. They are not beyond the natural order and can be comprehended and experienced. The focus is on practical actions in the present that can be applied to the lives of all humans who face various forms of suffering. When people do not understand the truth of existence, suffering arises. However, if one studies and understands the principles of Buddhist philosophy, which are the true natural laws, one can comprehend life and overcome dangers and suffering. These principles are subtly incorporated into the features of Buddha images created by sculptors. For example: The Usnisa (topknot) symbolizes emptiness or liberation, which refers to Lokuttara Dhamma. The Curled Hair represents problems that must be solved through the Middle Path (Majjhimapatipada), emphasizing self-reflection and balanced problem-solving. The Ears, which are elongated, teach not to be easily influenced or gullible. One should use wisdom and carefully examine problems according to the Kalama Sutta's reasoning. The Eyes, which gaze slightly downward, serve as a reminder for constant self-reflection and control over one's emotions through mindfulness and restraint of the senses. The Fingers, which are of equal length, signify the Buddha's compassion towards all beings, treating everyone equally without prejudice regardless of their social status. The Feet, which are straight and perfectly formed, symbolize detachment from sensual desires and complete freedom from defilements. The characteristics of Buddha images thus subtly embody the essence of Buddhist philosophy, serving as a guide for those who seek to understand and practice the true path.

Keywords: Principles of Buddhist Philosophy, Characteristics, Buddha Images.

บทนำ

หลักการที่สำคัญของสร้างพระพุทธรูปนั้นจะต้องเกิดจากพื้นฐานความเคารพเชื่อมั่นและศรัทธาอย่างแรงกล้าในพระพุทธศาสนาที่สืบทอดมายาวนานเป็นระยะเวลายาวนาน พระพุทธรูปถึงแม้จะเป็นเพียงสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องหมายของความเคารพบูชา แต่ก็เป็งานพุทธศิลป์ประเภทประติมากรรม ที่ต้องถ่ายทอดจากสถานะที่เป็นนามธรรมสู่รูปธรรม เพื่อการสัมผัสได้ของพุทธศาสนิกชนผู้เต็มเปี่ยมไปด้วยความศรัทธา เพื่อความเข้าใจอันถ่องแท้ในพุทธปรัชญาของพระพุทธรูปหรือรูปแห่งพุทธะ รวมทั้งการผสมผสานกันระหว่างความเป็นจริงของภาวะแห่ง “พุทธะ” กับจินตนาการของช่าง ดังนั้น ความเชื่อ และวัฒนธรรมพื้นฐานของแต่ละยุคสมัย แม้กระทั่งอิทธิพลต่างๆ ของแต่ละสถานะแวดล้อมในขณะที่มีการสร้างพระพุทธรูปก็มีส่วนต่อการสร้างด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ การสร้างพระพุทธรูปเป็นกระบวนการที่ต้องผ่านความเข้าใจ ผ่านทักษะ ผ่านสภาวะอารมณ์ของช่างผู้ถ่ายทอด คือ มนุษย์จึงเป็นเหตุให้รูปลักษณ์ของพระพุทธรูปดูหลากหลาย และแฝงไปด้วยนัยแห่งพุทธปรัชญาตามวัตถุประสงค์

ของช่างผู้สร้างสรรค์ ซึ่งทั้งหมดล้วนถูกปรับแต่ง และวิวัฒนาการมาจากความเป็นจริงของรูปแห่งพุทธะ คือ ธรรมสภาวะที่เจ้าชายสิทธัตถะ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวกเข้าถึง

ในบทความนี้ ผู้เขียนมีความประสงค์ที่จะศึกษาค้นคว้าหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏแฝงอยู่ในลักษณะของพระพุทธรูปว่ามีอยู่อย่างไร เพื่อความกระจ่างชัดในประเด็นดังกล่าว ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงความหมายของพุทธปรัชญาเป็นเบื้องต้นก่อน ดังต่อไปนี้

ความหมายของหลักพุทธปรัชญา

หลักพุทธปรัชญา คือ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่มีแนวคำสอนตั้งอยู่บนพื้นฐานของความรู้เห็นตามความเป็นจริง หลักความจริงดังกล่าวนี้ เมื่อได้รับการอธิบายขยายความให้กว้างขวางออกไปเราเรียกว่า “หลักพุทธปรัชญา” และการนำเอาหลักพุทธปรัชญานั้นมาปฏิบัติให้เห็นเป็นจริงขึ้นในชีวิตนั้นคือ ด้านที่เป็นศาสนาของพุทธปรัชญา และในด้านที่เป็นปรัชญานั้น พุทธปรัชญาจัดอยู่ในประเภทสังขนิยม (สุเขาว์น พลอยชุม, 2550: 9) ถือว่าเป็นสังขธรรมของชีวิต โดยพิจารณาตามหลักคำสอนแล้วชี้ให้เห็นลักษณะที่เป็นธรรมชาติของสิ่งที่มีอยู่ทั้งหลายอันหมายถึงกฎธรรมชาติ

ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ดร. สุนทร ฌ รั้งชี (2550) ได้อธิบายถึงความหมายของพุทธปรัชญาไว้อย่างชัดเจนในหนังสือ “พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก” ความว่า “พุทธปรัชญา ได้แก่ หลักคำสอนเกี่ยวกับความจริง (สังขธรรม) และหลักปฏิบัติ (จริยธรรม) บางประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลตามวิธีการของปรัชญา”

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ บุญมี แท่นแก้ว (2541) ได้กล่าวถึงความหมายของพุทธปรัชญาตอนหนึ่งในหนังสือ “ปรัชญา” มีเนื้อความโดยสรุปว่า “พุทธปรัชญา เป็นปรัชญาที่ค้นพบโดยพระพุทธเจ้าเป็นปรัชญาที่เน้นหนักในความจริง จึงเรียกว่า “สังขนิยม” อันเป็นกฎธรรมชาติ ซึ่งมีอยู่ในโลกไม่มีสิ่งใดมาบังตาให้เป็นที่บัง จึงเรียกว่า “ธรรมชาตินิยม” แต่บางลัทธิอาจจะมองพุทธปรัชญาเป็นสุขนิยมบ้าง อสขนิยม หรือทุนิยมบ้าง จะเป็นจริงหรือไม่ควรศึกษาไตร่ตรองดูให้ถี่ถ้วนด้วยเหตุผลและปัญญาของตนเสียก่อน”

วคิน อินทสระ (2545) ได้ให้ความหมายของพุทธปรัชญาว่า “ที่จริงก็คือพุทธปัญญานั้นเอง เป็นปัญญาของพระพุทธเจ้า ถ้าจะพูดในแง่ปรัชญาเอาขอบเขตของปรัชญาตะวันตกมาตีความก็ไม่ตรง แต่ถ้าเอาความหมายของปรัชญาตะวันออกมาก็จะตรง แล้วอธิบายความรู้อย่างพุทธปรัชญาเริ่มต้นจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า แล้วก็อธิบายความรู้ของพระพุทธเจ้า จบลงด้วยความรู้ความเข้าใจแล้วนำไปใช้ประโยชน์”

วิเชียร ขาบุตรบุณทริก (2535) ได้เสนอทัศนะเกี่ยวกับพุทธปรัชญาไว้ในหนังสือ “พุทธศาสตร์” สรุปมีสาระที่สำคัญดังนี้ “พุทธปรัชญา คือ หลักคำสอน และคำอธิบายหลักธรรมในศาสนาพุทธ หลักธรรมในศาสนาพุทธเรียกว่า พุทธธรรมบ้าง พุทธพจน์บ้าง พระธรรมวินัยบ้าง ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติ หรือตรัสสอนไว้เป็นส่วนหนึ่ง และอีกส่วนหนึ่ง ได้แก่ คำอธิบายหลักธรรมดังกล่าวนี้ โดยพระสาวก หรือพุทธศาสนิกชน เพื่อชี้แจงเนื้อหาที่ลุ่มลึก และสลับซับซ้อนให้เป็นที่เข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้มีสติปัญญาน้อย คำอธิบายนี้เรียกว่า อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และทัศนะต่างๆ เช่น คำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นต้น”

วิโรจ นาคชาตรี (2550) ได้ให้ความหมายของพุทธปรัชญาในหนังสือ “พุทธปรัชญาเถรวาท” ว่า “พุทธปรัชญา เป็นปรัชญาที่ผสมผสานระหว่างปรัชญาและศาสนา ถือกำเนิดในประเทศอินเดีย ซึ่งในยุคนั้นมีแนวคิดทางปรัชญา และศาสนาที่หลากหลาย มีลัทธิความเชื่อต่างๆ อยู่มาก”

รองศาสตราจารย์สุเชาว์ พลอยชุม (2550) ได้แสดงลักษณะของพุทธปรัชญาไว้อย่างน่าสนใจ ในหนังสือ “พุทธปรัชญาในสุตตันตปิฎก” สรุปเนื้อความโดยสังเขป ดังนี้

1. พุทธปรัชญาเกิดจากการตรัสรู้ หรือการรู้แจ้งเห็นจริงของพระพุทธเจ้า มิได้เกิดจากการคิด คาคะเน หรือการใช้เหตุผล พุทธปรัชญาเป็นผลของการปฏิบัติ หรือการลงมือพิสูจน์ทดสอบด้วยตนเอง ของพระพุทธเจ้า มิใช่เป็นเพียงความเข้าใจ หรือความรู้ที่ได้จากการคิดเอาเท่านั้น

2. พระพุทธเจ้าสอนเรื่องเดียว คือ เรื่องทุกข์ และการดับทุกข์ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ศูนย์กลางความคิด และคำสอนของพุทธปรัชญา คือ เรื่องทุกข์และการดับทุกข์ของชีวิต กล่าวโดยสรุป ก็คือพุทธปรัชญาเป็นคำสอนเกี่ยวกับเรื่องชีวิตนั่นเอง เพราะพระพุทธเจ้าตรัสว่า “สงฆิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนธา ทุกฺขา ความว่า โดยสรุปอุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์” (ที.ม. 10/387/360)

3. พระพุทธเจ้าสอนเฉพาะเรื่องที่จริงและมีประโยชน์ โดยเลือกสอนอย่างพอเหมาะแก่กาลเทศะ แม้พระองค์จะทรงรู้มากมายก็ตาม แต่ทรงเลือกสอนเฉพาะเรื่องจริงที่มีประโยชน์เท่านั้น ฉะนั้น พระพุทธเจ้า จึงมิได้สอนทุกเรื่องที่น่าสนใจ แต่สอนเฉพาะเรื่องที่จะช่วยดับทุกข์ให้แก่ชีวิตได้เท่านั้น

4. พระพุทธเจ้าสอนเน้นในเรื่องปัญหา คือ สอนให้คนเกิดปัญญา และรู้จักใช้เหตุผลมิได้สอน มุ่งให้คนเชื่อ เพราะความเชื่อที่ไร้ปัญญา หรือเหตุผลนั้นมักนำไปสู่ผลที่ผิด จึงไม่เป็นประโยชน์ต่อการ แก้ความทุกข์ หรือปัญหาของชีวิต ฉะนั้น ปัญหาทางพุทธปรัชญาจึงเป็นปัญญาเพื่อการแก้ทุกข์ของชีวิต

5. พระพุทธเจ้าสอนเน้นในเรื่องปัจจุบัน โดยถือว่าทั้งอดีตและอนาคตเนื่องอยู่กับปัจจุบัน หรือมีปัจจุบันเป็นฐาน หากปัจจุบันดี อดีต และอนาคตก็ดี หากปัจจุบันชั่ว อดีตและอนาคตก็ชั่ว

6. พระพุทธเจ้าสอนให้มนุษย์สนใจศึกษาเรื่องมนุษย์เป็นเรื่องสำคัญอันดับแรกและมนุษย์คน แรกที่ทุกคนควรศึกษาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ก็คือตัวเราเอง

7. พระพุทธเจ้าให้ความสำคัญแก่ชีวิตทั้งในด้านกาย และด้านใจ หรือทั้งด้านวัตถุและจิตใจ เพราะทั้งสองอย่างเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของชีวิต ฉะนั้น ชีวิตที่ดี หรือชีวิตที่สมบูรณ์จึงต้องมีความ สมบูรณ์ทั้งทางกาย และทางใจ การพัฒนาชีวิตก็ต้องพัฒนาทั้งทางกาย และทางใจ คือ ต้องพัฒนาทั้งสอง ด้านให้สมดุลกัน จึงจะยังผลเป็นความสมบูรณ์ของชีวิต แนวทางพัฒนาชีวิตอย่างสมดุลดังกล่าวนี้ พุทธปรัชญาเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า หลักพุทธปรัชญา ก็คือธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มีลักษณะของความเป็นจริงตามกฎธรรมชาติ ไม่ได้เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากกฎเกณฑ์ของธรรมชาติจนไม่ สามารถที่จะเข้าไปสัมผัสรับรู้ได้ เน้นในเรื่องของการกระทำที่เป็นปัจจุบัน สามารถที่จะนำมาปฏิบัติได้จริง ในชีวิตของมนุษย์ทุกคน เพราะมนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ ต่างก็ต้องเผชิญชีวิตในรูปแบบต่างๆ กัน คือ ต้องเกิด เจ็บ แก่ และตายเหมือนกันหมด สิ่งต่างๆ เหล่านี้ ทำให้มนุษย์ผู้ไม่เข้าใจในความเป็นจริงเกิด ความทุกข์ได้ ถ้าหันเข้ามาศึกษาจนเข้าใจหลักพุทธปรัชญา อันเป็นกฎเกณฑ์ธรรมชาติด้านแท้จริงแล้ว ก็จะ ทำให้มนุษย์เข้าใจชีวิต ทำให้สามารถผจญภัยอันตราย และความทุกข์ต่างๆ ไปได้ สิ่งที่สำคัญที่สุดก็เพื่อให้ เข้าใจหลักสัจธรรมของชีวิตได้อย่างแท้จริงอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการศึกษาพุทธปรัชญา

หลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏในลักษณะของพระพุทธรูป

ตั้งแต่อดีตกาลจนถึงปัจจุบัน เจตนารมณ์ประการหนึ่งของการสร้างพระพุทธรูปที่ไม่ได้แปรเปลี่ยนไปตามกาลเวลา ก็คือเพื่อเป็นพุทธานุสสติ เป็นเครื่องระลึกนึกถึง และเพื่อสักการบูชาต่อองค์พระพุทธรูป แต่ยังมีจุดประสงค์ที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ช่างผู้สร้างสรรค์สร้างได้ผสมผสานซ่อนเร้นไว้ในองค์พระพุทธรูปก็คือ “หลักพุทธปรัชญา” อันเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธรูป การสร้างมีเป้าหมายสูงสุดเหนือสิ่งอื่นใดก็คือ การถ่ายทอดธรรมะ เพื่อพูนพักรักษาศรัทธา แต่ด้วยกาลเวลาอันยาวนานนับพันปีทำให้จุดประสงค์นี้เลือนลางหายไป พุทธศาสนิกชนผู้มีปัญญาจักชุกมากพอที่จะมองเห็นก็ลดน้อยถอยลงทุกที ความศรัทธาเลื่อมใสที่เคยมีอยู่อย่างเต็มเปี่ยมก็เสื่อมคลายลง เป็นอุปสรรคทำให้ไม่สามารถที่จะมองเห็นหลักพุทธปรัชญาอันล้ำค่าที่ซ่อนเร้นแฝงอยู่ในองค์พระพุทธรูปได้

ดังนั้น ในตอนนี้ผู้เขียนจะได้นำเสนอหลักพุทธปรัชญาที่ปรากฏอยู่ในลักษณะของพระพุทธรูปบางส่วน โดยไม่ยึดเอาเรื่องยุคสมัยของพระพุทธรูปมาเป็นหลักเกณฑ์ในการศึกษา แต่อาจยกตัวอย่างพระพุทธรูปบางสมัยที่มีลักษณะของพุทธปรัชญาปรากฏอยู่อย่างชัดเจน เพื่อให้ดูเด่นเห็นชัดเป็นรูปธรรมอันจะทำให้เข้าใจในหลักพุทธปรัชญาอย่างชัดแจ้งมากยิ่งขึ้น ดังต่อไปนี้

1) พระเกตุมาลี

พระพุทธรูปลักษณะของพระพุทธรูปที่เห็นได้อย่างเด่นชัดทุกครั้งที่เรากราบไหว้ ก็คือพระเกตุมาลี ซึ่งมีลักษณะเป็นเปลวเพลิง อยู่เหนือเศียรพระพุทธรูป พระเกตุมาลีเป็นเปลวรัศมีนี้ เริ่มแรกเกิดจากช่างชาวโยนกทำเป็นประภามณฑลไว้ข้างหลังพระพุทธรูป แต่มาภายหลังช่างชาวอินเดียสมัยคุปตะก็คิดแก้เปลี่ยนทำรัศมีเป็นรูปเปลวบนพระเกตุมาลา บางทีเกิดขึ้นเพื่อความสะดวกเมื่อคิดจะทำพระพุทธรูปตั้งเป็นพระประธาน (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545) สำหรับในประเทศไทยเป็นพุทธลักษณะอันงดงามที่ปรากฏชัดในสมัยสุโขทัย (สงวน รอดบุญ, 2533) ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะเฉพาะของพุทธศิลป์ในยุคนี้ พุทธลักษณะเปลวเพลิงที่ปรากฏอยู่นั้น เป็นลักษณะที่เตือนสติว่า เมื่อมีปัญหาเกิดแก่ตนแล้ว การที่จะแก้ปัญหาได้ดีจะต้องมีปัญหา เพราะปัญหาเปรียบเสมือนอาวุธ สามารถแก้ปัญหาให้หมดสิ้นไปได้ (บุญมี แท่นแก้ว, 2545) ปัญหาในที่นี้หมายถึง ความรอบรู้ ได้แก่ รู้ในสิ่งที่ประโยชน์ และไม่ประโยชน์ ความเสื่อมและความเจริญ

สำหรับพุทธลักษณะปลายยอดพระเกตุมาลีแหลมสูงที่สุดนั้น มีนัยแห่งหลักพุทธปรัชญาที่แฝงอยู่อันหมายถึง ความว่างเปล่า หรือความหลุดพ้น ได้แก่ โลกุตตรธรรม แทนแสงสว่างแห่งชีวิต เป็นหลักพุทธปรัชญาสอนให้มนุษย์อยู่เหนือโลกได้อย่างที่เป็นจริงอย่างถูกต้อง เมื่อเข้าใจโลกแห่งความเป็นจริงตามที่มันเป็นจริงไม่เป็นมายา และปฏิบัติต่อโลกไปตามความเป็นจริงไม่ยึดมั่นถือมั่นก็จะบรรลุธรรมได้ที่เรียกว่า ตรัสรู้ คือ รู้แจ้งเห็นจริง ก็สามารถที่จะอยู่ในโลกนี้อย่างไม่มีทุกข์ เรียกว่าอยู่เหนือโลก ประดุจเมื่อก่อนนั้น มนุษย์อยู่ในโลกมืด ก็จะมองไม่เห็นอะไรเลย ต่อเมื่อมีแสงสว่างมาส่องโลกให้สว่าง ก็จะเห็นโลกอย่างที่เป็นจริง ไม่ใช่โลกที่อยู่ในความมืดอีกต่อไป มนุษย์จะเห็นและเข้าใจโลกได้อย่างถูกต้องตามที่มันเป็นจริง หลักพุทธปรัชญาที่พระพุทธรูปตรัสรู้แล้วนำมาสอนเวไนยสัตว์ จึงเหมือนพระพุทธรูปนำแสงสว่างมาให้เป็นแสงสว่างแห่งชีวิต ทำให้มนุษย์มองเห็นปัญหาชีวิตได้อย่างถูกต้องแล้วก็จะแก้ปัญหาแก้ปัญหาชีวิตได้อย่างถูกต้อง นี่คือความหมายของยอดพระเกตุมาลีที่แหลมอยู่เหนือเศียรพระพุทธรูป (เชนชาคริต ยุริจิตภมรชัย, 2547)

ส่วนคำว่า “โลกุตตระ” แปลว่า ยิ่งกว่าโลก หรือเหนือโลก “โลกุตตรธรรม” จึงแปลว่า ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก หรือสภาวะพ้นโลก (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2545) เป็นชื่อของการปฏิบัติและผลของการปฏิบัติในขั้นที่จิตใจสูงเกินกว่าที่จะยินดีในโลก ซึ่งมีความหมายอยู่ที่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ปรารถนาของสัตว์ทั่วไปที่รวมเรียกว่า “กามคุณ” หรือแม้ที่สุดความสุขนั้นที่ไม่เกี่ยวกับกามคุณเลย แต่ยังเกี่ยววอยู่กับ ญาณสมบัติ เป็นต้น ฉะนั้น โลกุตตระ หรือสภาวะเหนือโลก จึงหมายถึง การมีจิตใจอยู่เหนือกามคุณ ฌานสุข มุ่งแสวงความสุขจากความปล่อยวาง หรือหลุดพ้นจากความยึดถือว่า ตัวตน หรือของตนโดยตรง

โลกุตตรธรรมในที่นี้หมายเอา การพ้นการโลก มิได้หมายถึงโลกกลมๆ ที่มนุษย์รู้จักกัน หรือที่อาศัยอยู่กันนี้ แต่หมายถึงโลกที่จิตสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพราะฉะนั้น พระอริยบุคคลที่บรรลุโลกุตตรธรรม ก็คือท่านผู้ไม่ยึดติดต่อสิ่งที่สัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อย่างสิ้นเชิง สำหรับผู้ที่ปรารถนาจะพ้นโลกนั้น ก็พยายามหมั่นฝึกฝนตนเองไม่ให้สนใจต่อสิ่งที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจสัมผัสรับรู้ โดยการเพ่งสิ่งต่างๆ เหล่านั้น ให้เห็นตามสภาวะความเป็นจริงของสิ่งเหล่านั้น แต่ต้องปฏิบัติให้ถูกวิธีไม่เช่นนั้น จะเกิดทุกข์เพิ่มขึ้นได้ การปฏิบัติธรรมที่แท้จริง คือ การพิจารณาสภาพความเป็นจริงของจิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไป จนเกิดปัญญา และไม่ยึดติดต่อสิ่งเหล่านั้นอีกเลย การปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้ มีมูลเหตุมาจากพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความ เป็นอนัตตาของโลก ปรารถนาจะพ้นไปจากโลก หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็คือมีจิตใจอยู่เหนือโลก ทั้งที่มีชีวิตอยู่ในโลก แต่จิตใจนั้นกิเลสตัณหาไม่สามารถที่จะเข้าครอบงำได้

2) พระเกศา

พุทธลักษณะเส้นพระเกศาจะขมวดเป็นปม พุทธลักษณะเช่นนี้ในครั้งแรกที่สร้างพระพุทธรูป ยังไม่ปรากฏมี ต่อมาเมื่อพระพุทธรูปได้แพร่เข้าไปในหมู่ชาวอินเดียแล้ว ชาวอินเดียได้คิดแก้ไขให้พระเกศาขมวดเป็นทักษิณาวรรต คือ เวียนขวาตามแบบคัมภีร์มหาปริสลักษณะ (ศ.ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2528) เป็นพุทธลักษณะที่เตือนสติบ่งบอกว่า ปัญหาต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นจะต้องเกิดขึ้นที่ตน เนื่องจากตนเองเป็นผู้ก่อขึ้นมา ฉะนั้น ในการแก้ปัญหาจะต้องแก้ไขด้วยตนเอง (บุญมี แท่นแก้ว, 2545) อีกนัยหนึ่งเส้นพระเกศาจะขมวดขดเวียนขวาดังกันหอย หมายถึง การแก้ปัญหาในทางที่ถูก โดยใช้หลักพุทธปรัชญา คือ อริยมรรค เป็นคำสอนแนวปฏิบัติของพุทธปรัชญาว่าด้วย “ข้อปฏิบัติ วิธีปฏิบัติ หรือวิธีการดำเนินชีวิตให้บรรลุถึงความสำเร็จดับทุกข์หมดปัญหา” ในปฐมเทศนาพระพุทธเจ้าทรงเรียกแนวปฏิบัตินี้ว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” แปลว่า “ทางสายกลาง” คือ เป็นข้อปฏิบัติ วิธีการหรือทางดำเนินที่เป็นกลางๆ สอดคล้อง พอเหมาะพอดี ที่จะทำให้เกิดผลตามกระบวนการสำเร็จ ดับทุกข์ หมดปัญหา ไม่เอียงไปหา ขอบสุดข้างที่ทำให้ติดพันพัวพันอยู่ หรือเผลอหลุดออกไปนอกทาง “มัชฌิมาปฏิปทา” เรียกง่ายๆ ว่า “มรรค” แปลว่า “ทาง” คือ เป็นทางปฏิบัติมีองค์ประกอบ 8 ประการ ที่สามารถทำให้ ผู้ดำเนินไปตามเป็นอริยบุคคลได้ มรรคนี้เรียกชื่อเต็มๆ ว่า “มรรค 8 ประการอันประเสริฐ” หรือ “อริยอัฐังคิกมรรค” แต่เรียกโดยสามัญว่า มรรคมองค์ 8 ซึ่งเป็นหนทางอันประเสริฐ 8 สาย (ที.ม. 10/329/299-300) มีดังนี้

1. สัมมาทิฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ ได้แก่ เห็นอริยสัจ 4 และนอกจากนั้นจะต้องเป็นการเห็น ปรุปราม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

2. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ คือ ดำริออกจากกาม ดำริในอันไม่พยาบาท ดำริในการไม่เบียดเบียน และต้องดำริชอบในการที่จะให้พ้นทุกข์ เพราะเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

3. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่ เว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ เหลวไหล และต้องเป็นคำพูดที่พูดโดยมีสติ ไม่เปลืองพูดซ้ำ เพราะการพูดซ้ำจะไม่พ้นจากความทุกข์ บุคคลใดผู้ตั้งตนอยู่ในการพูดจาแต่ความจริงด้วยความจริงใจ ไม่ลำเอียงด้วยอคติ 4 ไม่เห็นแก่อำภิสสินจ้าง หรือสิ่งตอบแทน พูดแต่คำที่สร้างความสมัคสมานสามัคคี พูดแต่คำที่สุภาพ ระวังหู เป็นที่ชอบใจของคนฟัง และพูดแต่คำที่มีประโยชน์ มีหลักฐาน มีกำหนดขอบเขต และถูกกาลเทศะ ไม่พูดคำหยาบหลอกลวงตน และผู้อื่นยอมเป็นผู้ที่น่าเชื่อถือ ด้วยว่า “ผู้ที่กล่าวคำเท็จได้ทั้งๆ ที่รู้อยู่แก่ใจนั้น จะไม่ทำความชั่วอื่นๆ เป็นไม่มี” (ขุ.อิติ. 25/25/359) และยอมพ้นทุกข์ได้ในที่สุด

4. สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ หมายถึง เว้นจากการฆ่าสัตว์ ถูเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ และประพฤติดังทางประเวณี ควรทำการงานด้วยความมีสติไม่เปลืองทำซ้ำ เพราะการทำซ้ำจะนำไปสู่ทุกข์ ควรยึดแนวทางปฏิบัติที่นำไปสู่ทางอันเป็นกุศลเรียกว่า “กายสุจริต 3” คือ (1) จงดเว้นจากการเบียดเบียนตัดรอนชีวิตของผู้อื่น เช่น ฆ่าสัตว์ เป็นต้น (2) จงดเว้นจากการล่วงล้ำกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของผู้อื่น เช่น ลักทรัพย์ เป็นต้น (3) จงดเว้นจากการประพฤติดังในกามในลักษณะต่างๆ (อง.ทสก. 24/211/390)

5. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ หมายถึง การละมิจฉาชีพ แล้วดำรงชีพด้วยสัมมาชีพ คือ มีความเป็นอยู่โดยชอบธรรม มีสติไม่เปลืองให้ไปดำรงชีพในทางชั่ว เพราะการเลี้ยงชีพชั่วจะไม่พ้นจากทุกข์ได้ และถ้าประกอบอาชีพค้าขายก็ควรหลีกเลี่ยงการประกอบมิจฉาอาชีพ 5 ประการ (อง.ปญจก. 22/177/295) คือ การค้ำมนุษย์ เช่น ค้าทาส ค้าโสเภณี การค้าขายอาวุธ และเครื่องประหาร การค้าขายสัตว์ให้ เขาฆ่า การค้าขายสุรา และยาเสพติด และการค้าขายยาพิษสารพิษ ด้วยว่าความไม่บริสุทธิ์ในการดำรงชีพจะเป็นอุปสรรคต่อความสำเร็จ พ้นทุกข์ หมดปัญหา หรือเป็นอุปสรรคในการบรรลุ คุณธรรมขั้นสูง

6. สัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบ ได้แก่ ความเพียรตามสัมมัตฐาน 4 (ที.ปา. 11/310/293) คือ ระวังบาปไม่ให้เกิดขึ้นในจิตสันดาน ละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว ทำกุศลให้บังเกิดขึ้น และรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้อ่อนไป และพยายามไม่นึกถึงความชั่ว พยายามไม่ทำชั่ว พยายามทำความดี พยายามทำให้เจริญยิ่งขึ้น เพราะความพยายามเหล่านี้ จึงจะพ้นจากทุกข์ได้

7. สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ ได้แก่ ระลึกตามหลักของสติปัฏฐาน 4 ประการ คือ ระลึกรู้ถึงเฉพาะรูปนามที่มีความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อระลึกอยู่เช่นนี้ความโลภ ความโกรธ และความหลงจะไม่เกิดขึ้น เพราะตราบใดที่ยังมีความโลภ โกรธ หลง อยู่ ตรานั้นก็จะไม่หลุดพ้นจากความทุกข์ไปได้

8. สัมมาสมาธิ การตั้งใจมั่นชอบ ได้แก่ การบำเพ็ญเพียรจนบรรลุรูปฌานทั้ง 4 โดยอาศัยการทำใจให้แน่วแน่ในสติปัฏฐานทั้ง 4 ประการ ซึ่งเป็นทางที่จะนำผู้ปฏิบัติให้หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหลาย (พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตตภาณ), 2526) โดยทั่วไปสมาธิชอบมี 3 ระดับ คือ (1) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ มีลักษณะเป็นจิตที่จดจ่อในการทำกิจขึ้นธรรมตา อำนวยประโยชน์ต่อชีวิตประจำวันทั่วไป เป็นสมาธิขั้นเบื้องต้น (2) อุปจารสมาธิ สมาธิดำรงอยู่นานจนจะแน่วแน่เป็นสมาธิขั้นกลางระดับจิตสงบจนจะได้ฌาน (3) อัปปนาสมาธิ สมาธิมั่นคงแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นสูงระดับสงบแน่วแน่จนได้ฌานซึ่งพ้นจากรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สามารถข่มกิเลสนิวรณ์ได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ออกจากฌาน (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2545)

กล่าวโดยสรุป มรรคมีองค์ 8 เป็นทางเก่า หรือโบราณที่เคยมีผู้เดินทางถูกต้องไปถึงจุดหมายกันมาแล้วในอดีตกาล พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ทรงค้นพบทางแล้วทรงนำมาเปิดเผยชี้บอกกล่าวแก่มวล

มนุษย์เท่านั้น (ส.นิ. 16/65/147) มรรค 8 ตามชื่อที่เรียกสั้นๆ กันทั่วไป เป็นแนวทางปฏิบัติสายกลาง เป็นจริยธรรมขั้นสูงที่มุ่งปฏิบัติไปเพื่อให้การบรรลุเป้าหมาย คือ นิพพาน เป็นไปได้ สำหรับบุคคลที่ปฏิบัติตามจริยธรรมขั้นนี้ต้องปฏิบัติดำเนินชีวิตไปอย่างพอเหมาะพอดี สมดุล เป็นกลาง หลีกเลียงไม่ข้องแวะ แนวทางปฏิบัติสุดโต่งสองด้าน คือ ตึงและหย่อนจนเกินไป

3) พระกรรม

ลักษณะของพระพุทธรูปทุกยุคทุกสมัย ช่างจะบรรจงสร้างโดยให้มีพระกรรมยาวซ้อนกันสองชั้น ไม่เฉพาะพระพุทธรูปในสมัยใดสมัยหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นพระพุทธรูปในเมืองไทย หรือพระพุทธรูปในนิกายเถรวาท นิกายมหายานก็ตาม ต่างก็สร้างโดยมีพระกรรมยานเหมือนกัน (เซนชาคริต ยุธิตมมรัชย์, 2547) พุทธลักษณะนี้มีปรากฏครั้งแรกในศิลปกรรมแบบคันธาระ เพราะเหตุที่ตอนสร้างพระพุทธรูปนั้นไม่มีใครที่รู้จักพระโฉมแท้จริงเป็นอย่างไร จึงจำเป็นต้องประดิษฐ์ลักษณะอันสมควรขึ้น คือ จะต้องมีการหมายบางประการที่ทำให้พระพุทธรูปเจ้าแปลกไปจากคนอื่นๆ และจำเป็นต้องเป็นของงดงามตามรสนิยมของอินเดียด้วย ในชั้นแรกลักษณะเกือบเหมือนเทพเจ้าของกรีก แต่ได้เพิ่มเครื่องหมายพิเศษเข้าไปอีก 2-3 อย่าง ได้แก่ พระวรกายของพระพุทธรูปเจ้าก็เหมือนมนุษย์ธรรมดา พระพักตร์เป็นอย่างฝรั่ง พระเกศาทำเป็นเส้นยาวสลาย แต่ที่พิเศษ คือ พระพุทธรูปองค์มีกัจจกรที่ฝ่าพระหัตถ์ และฝ่าพระบาท มีอุณาโลมระหว่างพระขนง และที่สำคัญใบพระกรรมยาวยาน (ศ.หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, 2531) ตามที่ตำรามหาปุริสลักษณะพยากรณ์ศาสตร์พรรณนาไว้

ดังนั้น พระกรรมยานของพระพุทธรูปจึงไม่ได้มีความหมายว่า อายุยืนเหมือนชาวบ้านทั่วไป เข้าใจกัน ในเชิงพุทธปรัชญา พระกรรมยาน หรือภาษาสามัญเรียกว่า หุยาน หมายถึง หลักพุทธปรัชญาที่สอนในเรื่องของความเชื่อ โดยอย่าเป็นคนเชื่อง่าย อย่าหุเบา โดยเฉพาะผู้รับบพบาทเป็นผู้นำควรใช้ปัญญาคิดตรិตรองปัญหาทั้งหลายให้มาก ๆ ตามเหตุผลอันมีบัญญัติไว้ในหลักพุทธปรัชญาที่มีชื่อว่าการามสูตร หรือเรียกอีกชื่อว่า หลักความเชื่อ 10 ประการ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในเกสปุตตสูตร (อง.ติก. 20/945/292-295) ดังนี้ 1. มา อนุสสเวน อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการฟังตามกันมา 2. มา ปรมปราย อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบๆ กันมา 3. มา อิติกรายอย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ 4. มา ปิฎกสมปทานเณ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ 5. มา ตกุกเหตุ อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรก 6. มา นยเหตุ อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุমানเอา 7. มา อากการปริวิตกเณ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล 8. มา ทิฎฐินิชฌานกขนติยา อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว 9. มา ภพพรูปตาย อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะใช้ 10. มา สมโณ โน ครุติ อย่าปลงใจเชื่อเพราะว่าสมณะนี้ ท่านเป็นครูของเรา

หลักกาลามสูตรนี้ พระพุทธรูปองค์ทรงตรัสไว้สำหรับให้ทุกคนมีความเชื่อในเหตุ และผลของตนเอง ในเมื่อปัญหาเกิดขึ้นสิ่งที่มีผู้นำมากกล่าว หรือสั่งสอนนั้นว่า ตนควรจะเชื่อถือได้เพียงไรหรือไม่ และก่อนที่จะเชื่อควรพิจารณาด้วยตนเองเสียก่อนว่า คำสอนเหล่านั้น เมื่อประพฤติปฏิบัติตามไปแล้ว จะมีผลเกิดขึ้นอย่างไร ถ้ามีผลเกิดขึ้นทำให้ตนเอง และผู้อื่นเดือดร้อนก็เป็นคำสอนที่ไม่ควรปฏิบัติตาม ถ้าไม่เป็นไปเพื่อทำตนเอง และผู้อื่นให้เดือดร้อน แต่เป็นไปเพื่อความสุขความเจริญย่อมเป็นคำสอนที่ควรปฏิบัติตามตัวอย่าง เช่น เมื่อมีการพูดถึง ราคะ โทสะ โมหะ ว่าเป็นสิ่งที่ควรละหรือไม่ ผู้ฟังก็ต้องพิจารณาให้เห็นชัดด้วยตนเองว่า ราคะ โทสะ โมหะ เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความทุกข์ หรือสุข ให้พิจารณาจนเห็นชัดแก่ใจตนเองเสียก่อน เมื่อเห็นว่า ราคะ โทสะ โมหะ เป็นของร้อน จึงละเสียตาม

คำสอน ถ้ายังพิจารณาไม่เห็น แม้แต่เล็กน้อยก็เป็นสิ่งที่ให้รอไว้ก่อนยังไม่ปฏิบัติตามจนกว่าจะได้พิจารณาเห็นชัดแล้ว จึงปฏิบัติสักว่าโดยเหตุ 10 ประการดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น

กาลามสูตรนี้ถือว่าเป็นหลักการที่แสดงถึงความรักที่พระพุทธศาสนา ให้ความสำคัญในความเป็นอิสระในความเชื่ออย่างถึงที่สุด จึงควรรู้ไว้ในฐานะเป็นอุปกรณ์แห่งการควบคุมความเชื่อของตนให้เป็นไปในทางที่จะปฏิบัติให้เป็นผลสำเร็จได้จริงๆ ยิ่งสมัยปัจจุบันเป็นยุคของข้อมูลข่าวสารมีช่องทางที่จะได้รับข้อมูลข่าวสารมากมายหลายทาง ผู้รับบริโภคข่าวสารจำเป็นจะต้องมีภูมิคุ้มกัน หรือเครื่องกลั่นกรองข้อมูลข่าวสารที่หลั่งไหลเข้ามา หลักกาลามสูตรนี้สามารถช่วยให้เรารับรู้ข้อมูลข่าวสารได้อย่างถูกต้องตรงไปตรงมา และมีประสิทธิภาพไม่ตกเป็นเครื่องมือของผู้ที่ประสงค์ร้ายที่ต้องการสร้างข่าวสารเป็นเท็จขึ้นมาก เพื่อผลประโยชน์ของตน หรือมีเจตนาหลอกลวงได้ง่ายๆ

4) พระเนตร

พระเนตรจะมีลักษณะทอดลงต่ำเล็กน้อย พุทธลักษณะนี้ได้ปรากฏอยู่ในศิลปะแบบมธรา แต่มาเจริญถึงขีดสุดในสมัยคุปตะซึ่งนับเป็นยุคทองแห่งศิลปะอินเดีย (ที.เอ็น.รามจันทร์, 2543) เป็นลักษณะที่เตือนสติว่า ให้สำรวจตัวเองอยู่เสมอเมื่อมีปัญหา หรือเรื่องราวใดๆ เกิดขึ้นนั้น ตนเองเป็นผู้ก่อ ตนเป็นผู้สร้างขึ้นให้สำรวจตนเองว่า มีอะไรบ้างที่ยังบกพร่อง ที่ควรปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น ไม่ควรไปเพ่งโทษ หรือมองไปยังผู้อื่น (บุญมี แท่นแก้ว, 2545) ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นมานั้น เกิดจากการไม่รู้จักรับรู้ควบคุมตนเอง โดยเฉพาะการควบคุมอารมณ์ของตนด้วยการให้มีสติสำรวมระวังในอายตนะ 12 ประการ ซึ่งแบ่งออกเป็น อายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6 ได้แก่ 1) อายตนะภายใน คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แตนต่อความรู้ภายใน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน (ที.ปา. 11/323/326) 2) อายตนะภายนอก คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แตนต่อความรู้ฝ่ายภายนอกเรียกทั่วไปว่า อารมณ์ คือ เป็นสิ่งที่ใช้สำหรับให้จิตยึดหน่วง (ม.อ. 14/421/516)

การสำรวมอายตนะนั้น ก็เพื่อไม่ให้ยินดี ยินร้ายในสภาวะธรรมนั้นๆ ให้รู้จักสำรวมตนรักษาอายตนะทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตลอดไปถึงความเหมาะสม หรือไม่เหมาะสมกับสภาวะ สถานที่ กาลเทศะต่างๆ ที่กำลังเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่นั้น โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของจิตใจที่สะอาดบริสุทธิ์ไม่มัวหมองไปด้วยความยินดี ยินร้าย กับสิ่งที่กำลังประสบอยู่ในสภาวะแวดล้อมนั้นๆ เป็นสำคัญ

ในปัจจุบันนี้ วิวัฒนาการในด้านต่างๆ ได้พัฒนาการถึงขีดสูงสุด อารมณ์ต่างๆ ก็ย่อมมากขึ้นเป็นเงาตามตัว แต่ก็ต้องระมัดระวังใจไม่ไปหลงติดในรูปธรรม นามธรรมเหล่านั้นมากจนเกินไป ต้องคอยหมั่นตรวจสอบสำรวจจิตของตนไม่ให้ตกเป็นทาสของอารมณ์เหล่านั้นที่จิตกำลังเข้าไปกระทบอยู่ เช่น การรับข้อมูลข่าวสารต่างๆ เป็นต้น ก็พยายามให้เป็นไปเพื่อแสวงหาความรู้เพิ่มเติม ไม่ใช่เพื่อเพิ่มเติมหรือไปสนับสนุนกิเลสต้นหาความทะยานอยากให้มากขึ้นกว่าเดิม พยายามไม่ไปหลงเพลิดเพลินไปกับอาการนั้นๆ จนทำให้เกิดความทุกข์ได้ เพราะหากหลงเข้าไปในอารมณ์นั้นโดยไม่ระมัดระวังครวญไต่ ย่อมมีความติดใจเกิดขึ้น เมื่อติดใจแล้วย่อมมีทุกข์ตามมาอย่างแน่นอน

8) พระองค์สิทธิ์พระหัตถ์

พระองค์สิทธิ์พระหัตถ์ทั้ง 4 มีความเสมอกันทั้ง 4 นิ้ว พระพุทธลักษณะนี้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาลิไท ซึ่งพระองค์มีดำริให้ช่างสร้างพระพุทธรูปตามคัมภีร์มหาปุริสลักษณะที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เป็นผลให้พุทธลักษณะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหลายประการหนึ่งในนั้นก็คือ พระกรยาว และนิ้วพระหัตถ์ยาวเสมอกัน (พระมหาสุเทพ พุทธจรยา (ปสิวิโก), 2539)

ซึ่งสามารถสื่อให้เห็นหลักพุทธปรัชญาที่ว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระเมตตาต่อสรรพสัตว์อย่างเท่าเทียมกัน ไม่ว่าจะอยู่ในวรรณะใดก็ตาม โดยไร้ซึ่งอคติใดๆ แม้แต่พระเทวทัตซึ่งเป็นผู้มีจิตคิดประทุษร้าย ถึงขั้นคิดปลงพระชนม์พระองค์ โดยกลิ้งศิลาลงมาจากเขาคิชฌกูฏบรรพต จนเป็นเหตุทำให้พระโลหิตห้อ แต่พระองค์หาได้มีความโกรธ พยาบาทต่อพระเทวทัตไม่ (วิ.จ. 7/341/211-214) เป็นพุทธลักษณะที่เตือนสติว่า ความยุติธรรม ความไม่มีอคติใดๆ เป็นเรื่องที่สำคัญ การปฏิบัติในกิจกรรมใดๆ จะต้องมีความมั่นใจ มีความแน่วแน่ ยึดมั่นในหลักธรรม คือ ความถูกต้อง (บุญมี แทนแก้ว, 2545) และพุทธลักษณะอีกประการหนึ่งก็คือ พระหัตถ์ของพระพุทธรูปจะแบออกไม่กำ หมายถึง ไม่ยึดถือ สิ่งใดว่าเป็นของตน

มนุษย์ทุกคนย่อมเป็นสมาชิกของสังคมด้วยกันทุกคน นับตั้งแต่เป็นสมาชิกของครอบครัว สมาชิกของหมู่บ้าน สมาชิกของประเทศ จนกระทั่งเป็นสมาชิกของโลก การเป็นสมาชิกรับนั้น แต่ละคนอาจจะอยู่ในหลายฐานะ เช่น ในฐานะผู้ปกครองสังคม เป็นต้น คนแต่ละคนอาจมีฐานะในทางสังคมแตกต่างกัน แต่มนุษย์ทุกคนก็มีหน้าที่ต่อสังคมเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ การทำให้สังคมที่ตนเป็นสมาชิกรับนั้น มีความมั่นคงสงบเรียบร้อยไม่สับสนวุ่นวาย ความมั่นคงและความสงบร่มเย็นเรียบร้อยของสังคมนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับหลักพุทธปรัชญาประจำสังคมที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือ “ความยุติธรรม” ซึ่งถือว่าเป็นหัวใจของสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคม

ความยุติธรรมนั้น เป็นสิ่งที่ต้องการกันทุกหนทุกแห่ง แต่อุปสรรคของความยุติธรรมตามที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนไว้ว่า คนที่ให้ความยุติธรรมแก่ผู้อื่นไม่ได้นั้น ก็เพราะมีอคติ คือ ความลำเอียง หรือไม่มีความเที่ยงธรรม ไม่มีความยุติธรรมมี 4 ประการ ดังนี้ 1. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะรักใคร่ 2. โทสาคติ ลำเอียงเพราะโกรธ 3. โมหาคติลำเอียงเพราะเขลา และ 4. ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว (อง.จตุกก. 21/17/30)

อย่างไรก็ตาม อคติ 4 ประการนี้ เป็นอกุศลธรรมที่คอยทำลายการพัฒนาตนไม่ให้เป็นผู้มีสัมมาทิฐิ จึงเป็นสิ่งที่ควรหลีกเลี่ยง ไม่ควรประพฤติ ผู้ใดหลีกเลี่ยงอคติเหล่านี้ได้เสียแล้ว ผู้นั้นย่อมเป็นผู้เจริญด้วยเกียรติยศ มีผู้เคารพนับถือ เชื้อฟุ้ง และย่อมได้รับการยกย่องสรรเสริญ ดังนั้น ผู้ที่หวังความเจริญก้าวหน้าในการพัฒนาตนเองให้มีความยุติธรรม พึงละเว้นจากอคติทั้งหลาย โดยใช้ปัญญาพิจารณาว่า สิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ และการพิจารณานั้น จะต้องพิจารณาด้วยว่า สิ่งที่ทำ หรือไม่ทำนั้น มีอคติเจือปนอยู่ด้วยหรือไม่ หากพบว่า การกระทำนั้นมีอคติอย่างใดอย่างหนึ่งรวมอยู่ด้วย ก็พึงละเว้นจากการกระทำนั้นโดยทันที และอคติทั้ง 4 ข้อนี้ เมื่อกระทำข้อใดข้อหนึ่ง ก็เป็นเหตุทำให้เสียวุฒิภาวะความเป็นผู้นำ เสียความยุติธรรม ความเป็นผู้ใหญ่

9) พระบาท

ลักษณะพระบาทเรียบตรง เสมอกัน สั้นพระบาทยาว และรอยพระบาทเต็มบริบูรณ์มีปรากฏชัดในพุทธศิลป์สมัยสุโขทัยที่เกิดจากการกำหนดกฎเกณฑ์สร้างโดยยึดแบบตามคัมภีร์มหาปฐกษัตริย์ในพระไตรปิฎก ตัวอย่างของพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นตามพุทธลักษณะที่กำหนดขึ้นใหม่นี้มี พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ พระศรีศากยมุนี เป็นต้น (พระมหาสุเทพ พุทธจรยา (ปสิวิโก), 2539) ตามความหมายทางพุทธปรัชญาเป็นพุทธลักษณะที่เกิดจากบุพพกรรมของพระพุทธเจ้าในอดีตชาติ เป็นผู้ยึดมั่นในกุศลธรรม ยึดมั่นไม่ถอยหลังในกายสุจริต วาจาสุจริต และมนัสสุจริต ในการแจกทาน ในการสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ในการปรนนิบัติขอบในมารดา ในการปรนนิบัติขอบในบิดา ในการปรนนิบัติขอบในสมณพราหมณ์ ในความเป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล และในธรรมที่เป็นกุศลอันยิ่ง (ที.ปา. 11/201/176) สิ่งเหล่านี้

ที่พระองค์ได้ปฏิบัติมา เป็นเหตุให้พระพุทธรูปปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัด และอบายมุขทั้งปวง หลีกเว้นจากความเสื่อมเสียทั้งปวง ยึดอยู่ในความถูกต้อง เนื่องจากพระองค์เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิชา คือ ความรู้ และจรณะ คือ ความประพฤติ ไม่ตกอยู่ในอำนาจของความโกรธ ความโลภ และความลุ่มหลงใดๆ (พระพิริยสัท ปิยสีโล (ลักขร), 2550) อันเป็นรากเหง้า ที่เกิดขึ้นของอกุศล หรือต้นตอของความชั่วร้ายทั้งหลาย เมื่ออาการกำเริบจะแสดงออกมาเป็นทุจริตทางกาย วาจา ใจ รวมเป็นเหตุให้เกิดกิเลส เรียกว่า อกุศลมูล มี 3 ประการ คือ

1. โลภะ ความอยากได้ ได้แก่ ความอยากได้ของคนอื่นมาเป็นของตน อยากให้ตนมีเหมือนคนอื่นหรือมีมากกว่าผู้อื่น ความอยากมีหลายรูปแบบ ซึ่งจะก่อให้เกิดรากเหง้าของความชั่วทั้งปวง เช่น อิจฉา ความอยาก ปาปิจฉา ความอยากอย่างชั่วช้าลามก มหิจฉา ความอยากรุนแรง อภิขณวิสมโลภะ ความอยากได้ถึงขั้นเพ่งเล็ง ความอยากจะเกิดมากขึ้น ซึ่งจะก่อให้เกิดความชั่วในตัวเอง วิธีแก้ไขความอยาก คือ การใช้สติระลึกรู้ในตน

2. โทสะ ความคิดประทุษร้าย ได้แก่ การอยากฆ่า การอยากทำลายผู้อื่นๆ ความคิดประทุษร้าย เป็นรากเหง้าให้เกิดกิเลสได้หลายอย่าง เช่น ปฏิฆะ ความหงุดหงิด โกรธ ความโกรธ อุปนาหะ ความผูกโกรธ พยาบาท ความคิดปองร้าย ถ้าปล่อยให้มีโทสะมาก ผู้นั้นจะเป็นคนชั่วคนพาล และเป็นภัยต่อสังคม วิธีแก้ไขโทสะ คือ การใช้สติระงับตน และฝึกตนให้เป็นผู้ไม่มีความโกรธ

3. โมหะ ความหลงไม่รู้จริง ได้แก่ ความไม่รู้ ไม่เข้าใจ ความมัวเมา ความประมาทเป็นรากเหง้าให้เกิดกิเลสได้ต่างๆ มากมาย เช่น มกขะ ลบหลู่คุณท่าน ปลาสะ ตีเสมอ มานะ ถือตัว มทะ มัวเมา ปมาทะ เลินเล่อ โมหะ ทำให้ขาดสติ ไม่รู้ผิดชอบร้ายแรงกว่าโลภะ และโทสะรวมทั้งส่งเสริมให้โลภะ และโทสะมีกำลังมากขึ้นยิ่งด้วยวิธีที่จะทำให้โมหะลดลงนั้นจะต้องปฏิบัติตนเป็นผู้ที่มี โอโมหะ คือ ความไม่หลงมัวเมา (ขุ.อิติ. 25/50/396)

พระพุทธรูปลักษณะนี้ยังได้มีปรากฏในคัมภีร์พยากรณ์ศาสตร์ ของพราหมณ์ในสมัยโบราณ ซึ่งเรื่องนี้มีปรากฏอยู่ใน มาคันตียสูตร (ขุ.ส.อ. 47/771) มีเนื้อหาโดยสังเขปดังนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี ในยามใกล้รุ่ง ทรงตรวจดูโลกด้วยทิพยจักขุ ทรงเห็นอุปนิสัยพระอรหันต์ของมาคันตียพราหมณ์ พร้อมกับภรรยา ซึ่งเป็นสาวกัมมาสัสมนิคม แคว้นกुरु พระองค์ได้ทรงเปล่งพระรัศมีสีทอง ประทับนั่ง ณ ป่าแห่งหนึ่งซึ่งไม่ไกลจากกัมมาสัสมนิคมเท่าไรนัก

ขณะนั้น มาคันตียพราหมณ์ ได้ออกมาทำกิจธุระใกล้กับป่าแห่งนั้น ก็ได้พบเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า มีลักษณะงดงามยิ่งนัก เกิดความดีใจ เพราะกำลังแสวงหาครูครองให้กับบิดาของตน ก็รีบไปบอกนางพราหมณีผู้เป็นภรรยา ในระหว่างที่พราหมณ์ และนางพราหมณีทั้งสองกำลังพาธิดามาหาพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังกัมมาสัสมนิคม ก็เลยไม่พบพระองค์เห็นเพียงแต่เครื่องลาดหญ้าที่ปูไว้เป็นที่ประทับนั่งของพระองค์ ในระหว่างกำลังตามหาพระองค์อยู่นั้น นางพราหมณีบังเอิญไปพบเห็นรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าเข้า จึงได้กล่าวกับพราหมณ์ผู้สามีว่า “รอยเท้านี้ ไม่ใช่เป็นรอยเท้าของผู้หมกมุ่นในกามคุณ” เพราะนางพราหมณีเป็นผู้ชำนาญในคัมภีร์พยากรณ์ศาสตร์ อันเป็นตำราทำนายนรลักษณ์ของพราหมณ์โบราณ จึงสามารถทำนายทายทักได้จากการเห็นเพียงแค່รอยเท้าก็อาจบอกได้ว่า ผู้นั้นมีลักษณะนิสัยเป็นเช่นไรคำพยากรณ์ของนางพราหมณีนั้นมีดังนี้

รตตสส หิ อุกกุฏิกิ ปท ภาเว
ทฤษฏสส โหติ สหสาณูปิพิต
มุนุหสส โหติ อวทตมต ปท
วิภูจณทสส อิทิมิตส ปท

คนมากด้วยราคะพินเฝ้าเท้าจะเฝ้าลิกเข้าไป
คนมากด้วยโทสะ จะหนักสันเท้า
คนมากด้วยโมหะจะหนักปลายเท้า
ส่วนคนมีพินเท้าเสมอเช่นนี้ เป็นผู้ไม่มีราคะ
โทสะ และโมหะอีกแล้ว

ภายหลังได้พบพระพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ได้ทรงเล่าชีวประวัติของพระองค์ตอนหนึ่ง คือ ตั้งแต่พระองค์เสด็จออกมหาภิเนษกรรม และบำเพ็ญบารมีจนได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้วทรงย้ำในตอนแรกตรัสรู้ว่ ในขณะที่พระองค์นั่งอยู่ที่ร่มไม้ขอปาลนิโครธ ธิดาของพญามาร ทั้ง 3 ได้จำแลงรูปเป็นสาวงาม มาร่ำยาเล่าโลม ยั่ววน เย้ายวนพระองค์ด้วยมายามีประการต่างๆ และพร้อมที่จะยินยอมบำรุงบำเรอพระองค์ด้วยกาม แต่พระองค์หาได้ยินดีในเมถุนธรรมกับธิดาแห่งมารเหล่านั้นไม่

พระองค์ได้ตรัสว่ แม้แต่เท้าของพระองค์ก็ยังไม่ประสงค์ที่จะถูกต้องธิดามารเหล่านั้นแล้ว เหตุใดพระองค์จะพอใจธิดาของพราหมณ์ทั้งสองซึ่งมีกายเต็มไปด้วยสิ่งปฏิกูลเล่า ต่อแต่นั้น พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมโปรดพราหมณ์ทั้งสองโดยสมควรแก่วิสัย ในเวลาจบพระธรรมเทศนา พราหมณ์ทั้งสองก็ได้บรรลุอรุยผล ดำรงอยู่ในชั้นพระอนาคามีบุคคลมีจิตใจพ้นจากวิสัยของผู้บริโภคมกาม หลังจากนั้นมาคันทิยพราหมณ์ ได้มอบธิดาของตนแก่อุหมาคันทิยพราหมณ์ ผู้เป็นน้องชายให้ดูแลและปกครองแทน พร้อมทั้งยกทรัพย์สมบัติทั้งหมดให้ด้วย แล้วชวนภรรยาออกบวช ในกาลต่อมาได้บรรลุพระอรุหัตผลเป็นพระอรุยบุคคลชั้นสูงสุดนพระพุทธศาสนา

เรื่องที่ได้นำมากล่าวประกอบนี้ ผู้เขียนต้องการจะแสดงให้เห็นว่ ลักษณะที่ปรากฏเป็นพุทธลักษณะของพระพุทธรูปนั้น ไม่ได้เป็นลักษณะที่แปลกประหลาดเกินวิสัยของความจริงตามธรรมชาติ เป็นลักษณะที่เป็นธรรมชาติของมนุษย์ แต่อาจเป็นมนุษย์ที่พิเศษโดยเกิดจากการประพติบำเพ็ญตบะจนจิตใจเปื้อน่ายคลายกำหนดจากการหมกมุ่นในกามคุณ สิ่งเหล่านี้ได้มีมาแล้วในกาลก่อน จึงเป็นเหตุปฏตที่เ็นไปได้ หาใช่เป็นเรื่องแปลกพิสดารโดยประการใดไม่

บทสรุป

การสร้างพระพุทธรูปแต่เดิมนั้นมีเจตนารมณเพื่อเป็นเสมือนสัญลักษณ์ตัวแทนพระพุทธเจ้า มีพุทธลักษณะที่เกิดจากการสร้างสรรคของช่างประติมากรปรากฏในรูปแบบของพุทธจริยาวัตรที่มีลักษณะเฉพาะตามรูปแบบของแต่ละสกุลช่าง แต่ไม่ว่ายุคสมัยใดการสร้างพระพุทธรูปนั้นล้วนเกิดจากความศรัทธา และจิตนาการประสานเข้าด้วยกัน จนก่อเกิดเป็นพระพุทธรูปที่มีพลังหล่อหลอมจิตใจของเหล่าพุทธศาสนิกชนที่ยังคงยึดมั่นในพระธรรมคำสั่งสอนขององค์พระศาสดา มาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานานนับพันปี เป็นประติมากรรมที่ถึงพร้อมด้วยศิลปะ ที่แฝงไว้ด้วยพลังอำนาจที่ยิ่งใหญ่และบางยุคสมัยพุทธลักษณะของพระพุทธรูปก็เป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงความรุ่งเรือง และความเปลี่ยนแปลงของสังคม ยังคงมีเรื่องราวความหมาย และบทบาทอีกมากมายที่แฝงอยู่ภายใต้รูปลักษณ์อันงดงามไม่เสื่อมคลายนี้ ทั้งนี้ พุทธศาสนิกชนถือว่การสร้างพระพุทธรูปถวายแด่พระพุทธศาสนาเป็นบุญอันสูงส่งอย่างหนึ่งของชีวิต จึงต้องเลือกรูปแบบที่พุทธลักษณะงดงามที่สุดมีคุณค่าทางพุทธศิลป์ นอกจากนี้แล้วพระพุทธรูปยังมีคุณค่าตามหลักพุทธปรัชญาที่แฝงปรากฏอยู่ภายในพุทธลักษณะทางพุทธศิลป์ อันเ็นไปตามเจตจำนงของประติมากรผู้สร้างสรรคพระพุทธรูป

อย่างไรก็ตาม การที่พุทธศาสนิกชนได้กราบไหว้ “พระพุทธรูป” ซึ่งเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้านั้นก็ย่อมหมายถึง การกราบไหว้เพื่อรำลึกถึงพระคุณของพระพุทธรูปเจ้า หากใช่เป็นการกราบไหว้ตัวบุคคลไม่ ในการกราบพระพุทธรูปแต่ละครั้งนั้น เราควรระลึกนึกถึงหลักพุทธปรัชญาที่แฝงอยู่ในองค์พระพุทธรูปด้วย จึงจะทำให้การกราบไหว้นั้นมีคุณค่าอย่างแท้จริง สมดังเจตนารมณ์ของพระพุทธรูปองค์ที่ให้อุดมคติหลักคำสอนเป็นศาสดาแทนพระองค์ไม่ใช่วัตถุภายนอก ดังพุทธวจนะที่พระองค์ตรัสกะพระวักกลีว่า “โย โข วักกลี ธมมํ ปสฺสตี โส มํ ปสฺสตี ดูก่อนวักกลี ผู้ใดยอมเห็นธรรม ผู้นั้นยอมเห็นเรา” ไมเช่นนั้นแล้วจะกลับกลายเป็นพระพุทธรูปบังพระพุทธรูปเจ้าไปเสีย เพราะมัวหลงยึดติดกับวัตถุ อิฐ หิน ดิน ทราย ที่นำมาสร้างเป็นองค์พระพุทธรูป จนลืมนามธรรมที่แท้จริงอันเป็นนามธรรม ล้ำค่าที่แฝงอยู่ในลักษณะของพระพุทธรูป เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ จึงชื่อว่าเป็นการปฏิบัติตนตามหลักพุทธปรัชญา และนับว่าเป็นการปฏิบัติบูชาต่อองค์พระศาสดาอย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

- เซนชาคริต ยุธิตถะมรชัย. (2547). *ปรัชญาศิลปะ พุทธศิลป์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: หจก.ป. สัมพันธ์พาณิชย์.
- ที.เอ็น.รามจันทร์. (2543). *พุทธศิลป์ในโลกพระพุทธศาสนา*. แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- บุญมี แทนแก้ว, ผศ. (2541). *ปรัชญา*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: พิมพ์ที่โอ.เอส.พรินต์ติ้ง เฮาส์.
- บุญมี แทนแก้ว. (2545). *พุทธปรัชญาเถรวาท*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2545). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- พระพิริยสิริ ปิยสีโล (ลักขร). (2550). *อิทธิพลของสุนทรียภาพด้านความงามในพุทธปรัชญาที่มีต่อพุทธศิลป์ขอม*. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระมหาสุเทพ พุทธจรรยา (ปสิวิโก). (2539). *อิทธิพลพระพุทธรูปศาสนamahayanaที่มีต่อพุทธศิลป์ในอาณาจักรสุโขทัย*. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตถาโณ). (2526). *ธรรมปริทรรศน์*. กรุงเทพฯ: สภาการศึกษาามหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัย. (2536). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับครบรอบ 200 ปี แห่งราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525 เล่มที่ 47*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. (2545). *โอวาทปาติโมกข์*. กรุงเทพฯ: โอ. เอส. พรินต์ติ้ง เฮาส์.
- วิเชียร ชาบุดรบุญทริก. (2535). *พุทธศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- วิโรจ นาคชาติ. (2550). *พุทธปรัชญาเถรวาท*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สงวน รอดบุญ. (2533). *พุทธศิลป์สุโขทัย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: พิมพ์ที่ โอ.เอส.พรินต์ติ้ง เฮาส์.
- สุเชาว์ พลอยชุม. (2550). *พุทธปรัชญาในสุโขทัย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย เกษตรศาสตร์.

- สุนทร ณ รัชชี. (2550). *พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศ.ม.จ. (2528). *ศิลปะในประเทศไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. (2545). *ตำนานพระพุทธเจดีย์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ บริษัทมติชนจำกัด.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2549). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติ ครบ 60 ปี พุทธศักราช 2549*. เล่มที่ 7, 10, 11, 13, 16, 20, 21, 22, 24 และ 25. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ศาสตราจารย์. (2531). *เราเคารพพระพุทธรูปอย่างไร*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปตักชั่น.